

בורא נפשות חילוף מעין שלוש

האם בעת הצורך או בדיעבד ברכת בורא נפשות פוטרת "ברכה אחת מעין שלוש"?

א) גירסאות במעין שלוש

סוגיית ברכת מעין שלוש מופיעה בגמרא במכילתין דף מד ע"א: "אמר ליה אביי לרב דימי: מאי ניהו ברכה אחת מעין שלש? - אמר ליה: אפירי דעץ - על העץ ועל פרי העץ ועל תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה שהנחלת לאבותינו לאכול מפריה ולשבוע מטובה, רחם ה' אלהינו על ישראל עמך ועל ירושלים עירך ועל מקדשך ועל מזבחך ותבנה ירושלים עיר קדשך במהרה בימינו והעלנו לתוכה ושמחנו בה כי אתה טוב ומטיב לכל".

ובנוסח ברכה זו הובאו שיטות רבות נ"מ למקרה שמשנה את הנוסח שהנוסח אינו חלוט וקבוע אלא גוונים הרבה יש לו. **המרדכי** (רמז קנ) כתב: "מצאתי בשם רבינו אבי עזרי: על תנובת השדה ועל ארץ חמדה טובה ורחבה ברית תורה חיים ומזון על שהוצאתנו מארץ מצרים רחם ה' אלוקינו" וכו'. **ובפסקי ריי"ד** גורס: "ורחבה שנתתה לעמך ישראל נחלה ובנה ירושלים וכו' בימינו ונחמינו בה" וכו'.

ובתרי"י כתב, ש"על תנובת השדה" אין אומרים אלא על מין דגן, **וברמב"ם** (ברכות ג, יג) ליתא כלל. **ובסמ"ג** כתב, שאין לומר "ונאכל מפריה ונשבע מטובה", שאין לחמוד הארץ כדי לשבוע מטובה, אלא לקיים מצוות התלויות בארץ ישראל. וכן כתב **הטור** (סימן רח), שגם הרא"ש לא היה אומרו. ובנוסחת הרמב"ם (שם) אין דבר זה כלל. ועיין בפירוש המשניות, שהביא נוסח שונה מהלכותיו. עוד חלקו אם מזכיר שם שמיים על טוב ומטיב **שהסמ"ג** כתב לומר "כי אל טוב וכו' **והריי"ף ורא"ש** גרסו כי אתה הי' וכו' וכן כתב הסמ"ג לסיים "ונודה לך", והרא"ש לא היה אומרו והביאו הטור, גם הריי"ף השמיטו.

גירסאות מרובות אלו יעידו מחד על החקפדה בנוסח הברכה לכתחילה, שאין אפשרות לשנות נוסחת הברכה לגמרי. ומאידך במידה וכבר הוחלפה, שאדם טעה ואמר ברכת בורא נפשות תחת מעין שלוש- אפשר ויצא.

ב) מחלוקת האחרונים

פסק **שו"ע** (רח, יג) ע"פ רמב"ם וראי"ש:

"אם אכל פירות מז' המינים ואכל תפוחים, א"צ לברך על התפוחים בורא נפשות, שגם הם בכלל ברכת על העץ שגם הם פה"ע הם; אבל אם אכל תפוחים ושתה יין, צריך לברך בורא נפשות על התפוחים;וכ"ש אם אכל בשר או פרי האדמה ושתה יין, או אכל מז' המינים שצריך לברך על כל אחת ואחת;וה"ה אם אכל בשר ודגים ואכל מחמשת מינים, אין ברכת על המחיה פוטרת את הבשר ואת הדגים". וכתב **המשנ"ב** סקס"ב: "אין ברכה מעין ג' פוטרת בנ"ר, **וכן להפך** (אחרונים)".

וכן בסימן רב סקמ"ב, לגבי פרי מרוסק שיש ספק בברכתו האחרונה: "אכן לענין ברכה אחרונה אין עצה אי אתרמי לענין דברים שהוא משבעה מינים וכדאיתא בסימן ר"ח ס"ג דברכת בנ"ר אינה פוטרת מעין ג' ולא מעין ג' פוטרת בנ"ר, אם לא שיאכל גם פרי

משבעת המינים וגם דבר שברכתו בנ"ר לפטור גם את זה ממ"נ [פמ"ג]".

וכן בסקנ"ה שם: "אבל במי שריית פירות של ז' מינים כגון צמוקים ותאנים שמברכין עליהם באחרונה מעין ג' בזה יש להסתפק היכי נעביד, דאם יש להמים דין הפרי יש לברך עליו מעין ג' באחרונה ואם אין להם דין הפרי בעצמם אין לברך עליו אלא ב"נ ובאלו אין האחת פוטרת חברתה אפי' דיעבד".

וכן משמע **בשו"ע** (רח, ד), שכתב: "אכל דגן חי או עשוי קליות או שלוק והגרעינין שלמים, אינו מברך אלא בורא פרי האדמה ולאחריו בורא נפשות. והתוספות נסתפקו אם יברך לאחריו ברכה מעין שלש, ולכך כתבו שנכון שלא לאכלו אלא בתוך הסעודה ויפטרנו ברכת המזון". ומתוך שלא כתבו התוספות פתרון לברך בנ"ר, משמע שלא מועיל אפילו דיעבד. וכן משמע **בשו"ע** (רב, א). וכן פסק **האלפסי זוטא** (ברכות פרק ו) **ובשו"ע הרב** (ברכות הנהנין א, יח) **ובחיי אדם** (חלק א' כלל נ). **ובערוה"ש** (רח, כט) כתב: "ופשוט הוא דמי שאכל פרי עץ ומסופק אם ברכתו על העץ או בורא נפשות דנכון לאכול דבר שברכתו וודאי על העץ ויפטור את שניהם ויש מי שכתב דבספק יכול לברך בורא נפשות [לבוש] ולא נהירא דיותר יש לחוש לברכה לבטלה מבלא ברכה [מג"א סקכ"ו וא"ר]. ואם אין לו דרך לצאת מהספק לא יברך כלל".

אולם בספר **כף החיים** סובר אחרת. על דין השו"ע רב, יא: "מי שריית צמוקים ותאנים, או מי בישולם, מברך עליהם שהכל כד ויוצא גם להרא"ש; אבל בברכה שלאחריהם יש להסתפק אם מברך בורא נפשות או אם מברך ברכה אחת מעין שלש, כהרא"ש. ולכן ירא שמים לא ישתה אלא בתוך הסעודה, או יאכל פרי מז' מינים וגם כה ישתה מים, כדי שיצטרך לברך ברכה אחת מעין שלש ובורא נפשות", כתב **כף החיים** (סקע"ט): "ואם שתה שלא בתוך הסעודה מברך בנ"ר, כמ"ש הכנה"ג סימן רח. ואע"ג שהא"ר שם לא הסכים עמו, כבר הגו"ר (כלל א, סט"ו) הוכיח דהרי"ף והרי"י סו"פ כיצד מברכין ס"ל דברכת בנ"ר פוטרת מעין ג', יע"ש...אמנם מסתברא דלא שייך בכה"ג ברכה לבטלה, שהרי ברכת בנ"ר היא ברכה כוללת, שפוטרת כל מידי, הן פרי עץ שאינו מז' מינים, הן פרי אדמה, הן משקין, והויא כמו שהכל שפוטרת את הכל...ולמה יגרעו ז' מינים משאר דברים שפוטרת אותם" וכו'. וכן הביא בזה כמה אחרונים **השדי חמד** (מערכת ברכות א, לא).

וכתב **באג"מ** (או"ח, א, עד): "וכן נראה לע"ד דאם הוא במקום שאין לו סדור ואינו יכול לברך בעל פה ברכת מעין שלש ועד שיוכל להשיג סדור יעבור הזמן שיוכל לברך אחריו יש לו לברך בנ"ר אף על שעור שלם מיין. ולכתחלה ודאי אין לו לשתות יין כיון שאינו יכול לברך אחריו מעין שלש אבל בעבר ושתה יש לו לברך בנ"ר משום דבורא נפשות שייך גם על כשעור אם לא יברך מעין שלש שאינו לבטלה. וכן יהיה הדין במיני מזונות ופירות דזי המינים ואף בפת אם אין לו סדור ואינו יכול בעל פה לברך אף ברכת הזן אם עבר ואכל כשעור יצטרך לברך בורא נפשות". והשיג על דבריו **ביחווה דעת** (ב, יב).

ג) סוגיית בנ"ר

בהמשך סוגין מצאנו (ע"ב): "אמר רב יצחק בר אבדימי משום רבינו: על הביעא ועל מיני קופרא בתחלה מברך שהכל ולבסוף בורא

נפשות רבות וכו'. אבל ירקא - לא; ורבי יצחק אמר: אפילו ירקא, אבל מיא - לא; ורב פפא אמר: אפילו מיא". ובהמשך: "אמר רב אשי: אנא זמנא דכי מדכרנא עבידנא ככולהו".

וכתבו **התוס'** (ד"ה עבידנא): "וכן אנו נוהגים כרב אשי, שמברכים בתר ירקא ובתר מיא בנ"ר". ולכאורה משמע שהוא מנהג, וא"כ סברת הפוסקים שאינה פוטרת על המחיה מתחזקת מעצם הענין, שלא ברור לנו על מה נתקנה בנ"ר, ואי אפשר להרחיבה גם על מאכלים שברכתם מעין ג'.

וכן בסוף הפרק שנינו: "השותה מים לצמאו מברך שנ"ב. ר' טרפון אומר: בורא נפשות רבות וחסרונן. ובגמ': "אמר ליה רבא בר רב חנן לאביי, ואמרי לה לרב יוסף: הלכתא מאיז - אמר ליה: פוק חזי מאי עמא דברי". ופירש **רש"י**: "היאך נוהגים, וכבר נהגו לברך בתחילה שהכל, ובסוף בורא נפשות רבות וחסרונן על כל מה שבראי". משמע שמנהג העולם הוא בנ"ר לבסוף על דברים שאין גידולם מן הארץ, ואף על פרי וירק, ואין לך אלא מקום מנהגו ותו לא, וזו תשובה לטענת כה"ח הנ"ל. וביתר שאת: כיון שבנ"ר במקום מעין ג' היא מחלוקת וכנ"ל, כיצד יוציא שם שמים בפיו בברכה שהיא מחלוקת, והא קיימא לן, שבספק ברכות יימנע מלהזכיר שמות. לכן לכאורה טובה השתיקה בנידון דידן מברכה מסופקת, וכדברי הערוה"ש הנ"ל.

ד) שינוי מטבע שטבעו חכמים

במתניתין סוף פרק קמא דברכות (יא, א) כללנו כלל: "מקום שאמרו להאריך אינו רשאי לקצר". ונחלקו בפירוש הענין. **בירושלמי** מבואר: "אר"י: מטבע קצר פותח בברוך ואינו חותם בברוך, מטבע ארוך פותח בברוך וחותם בברוך". משמע, שממעט ברכות והזכרות. אומנם **מרש"י** שם משמע, שמקצר ומאריך היינו בגוף נוסח הברכה.

בשו"ע סימן סח כתב: "יש מקומות שמפסיקים בברכות ק"ש לומר פיוטים, ונכון למנוע מלאמרם משום דהוי הפסק". ובאר בזה **הגר"א** (ד"ה ונכון), **דהרמב"ם** פסק בהלכות ק"ש (א, ז) "ברכות אלו עם שאר כל הברכות הערוכות בפי כל ישראל אין אדם רשאי לפחות ולהוסיף מקום שהתקינו לחתום בברכות אינו רשאי שלא לחתום ומקום שהתקינו שלא לחתום אינו רשאי שלא לחתום ומקום שהתקינו שלא לפתוח בברוך אינו רשאי לפתוח וכו' כללו של דבר כל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות ה"ז טועה וחוזר ומברך כמטבע". אמנם בזה סותר עצמו למה שפסק בהלכות ברכות (א, ה-ו): "נוסח כל הברכות עזרא וב"ד תקנום, ואין ראוי לשנותו ולא להוסיף עליהם ולא לגרוע ממנה, וכל המשנה ממטבע שטבעו חכמים בברכות אינו אלא טועה, וכל ברכה שאין בה הזכרת שם ומלכות אינה ברכה אלא אם כן היתה סמוכה לחבירתה. וכל הברכות כולן נאמרין בכל לשון והוא שיאמר כעין שתקנו חכמים, ואם שינה את המטבע, הואיל והזכיר אזכרה ומלכות וענין הברכה אפילו בלשון חול יצא".

א"כ יש כאן סתירה, שבהלכות ק"ש משמע, שהמשנה מהמטבע לא יצא אף בדיעבד, ובהלכות ברכות משמע, שהמשנה ידו על העליונה ואינו צריך לחזור ולברך. ותרץ בזה **הכס"מ**, שתלוי הדבר בטיב השינוי: אם שינה והוסיף ברכה כגון חתימה או גרע בזה לא יצא

ייח ואילו אם כך שינה נוסח הברכה ולא שינה באזכרות יצא בדעבד ידי חובה.

וחלק עליו הגרי"א מהטעמים שפרט בדקדוק לשון הרמב"ם ומסיק דהרמב"ם חזר בהלכות ברכות ממ"ש בהלכות קי"ש. והחזרה נובעת בין השאר מהא דאמרינן בגמ' בנימין רעיא כרך ריפתא וברך עליה ברוך מריה דהאי פיתא, למרות ששינה בנוסח האזכרות יצא.

ונקט הגרי"א בדעת הרמב"ם שהפירוש בלהאריך ולקצר היינו בנוסח הברכה בשם ומלכות כדעת **רש"י** וההוכחה לכך מהתוספתא שכפל לשונה להאריך ולקצר ובנוסף לחתום ולפתוח בברוך, משמע שמדובר מעבר לברכה גם שינוי בנוסח האזכרות.

ובכל אופן בין לגרי"א בין לכסף משנה בפירושם לרמב"ם עולה שאין לשנות אף נוסח הברכה אך בדיעבד לדעת הכסף משנה אם שינה בנוסח ולא באזכרות יצא ייח ובנידון דידן ברכת נפשות אינו מוציאה מעין ג' שמעין ג' חותמת בברוך ונפשות אינה חותמת, ולדעת הגרי"א גם שינוי בחתימת הברכות בדיעבד יצא.

ולכן פסק השו"ע (קפז, א): "יש אומרים: ברוך משביע לרעבים, ואין לאומרו, והמוסיף גורע; ואם אמר במקום ברכת הזן: בריך רחמנא מלכא, מאריה דהאי פיתא, יצא; וי"א שצריך שיחתום: בריך רחמנא דזן כולא". ומשמע, שדעת הסתם שיצא ידי חובה בברכה זו היינו כדעת הגרי"א, ואילו חיש אומרים שיש גם לחתום הוא דעת הכסף משנה שאין לשנות באזכרות. ומשמע שהכריע השו"ע כאן כדעת הגרי"א ברמב"ם. ולכן לדעת השו"ע, כיון שנפשות מתייחסת לכל מיני מזונות- תפתור את אחותה מעין שלוש. אך מה שכתב שם **המשנ"ב** (קפז, סק"ד) "יצא- ידי ברכה ראשונה שהיא ברכת הזן ואף שקיצר מאד הברכה ולא אמרה כנוסח שתיקנו חכמים בלה"ק אפ"ה יצא בדיעבד הואיל והזכיר שם [דהשי"י היו קורין אותו בלשון רחמנא] ומלכות וענין הברכה ומשמע עוד דלדעה ראשונה אף שלא חיתם ג"כ מהני, דאף דקי"ל דמקום שאמרו לחתום אינו רשאי שלא לחתום מ"מ בדיעבד יצא. והדעה השניה ס"ל דהוא לעיכובא אף בדיעבד. ועיין בב"ח שכתב דנ"ל לעיקר הדעה הזו והביאו בא"ר".

ולפ"ז אם יחתום בבנ"ר "ברוך אתה ה' חי העולמים"- יצא אף לדיעה זו.

ה) בירור דעת השו"ע

אולם לפי דברנו אלה צריך לברר מדוע השו"ע סובר דאין יוצאים ידי חובה בברכת מעין ג' תחת בנ"ר, שהרי פסק בסימן רח סעיף ג' "אם אכל בשר ודגים ואכל מחמשת מינים- אין ברכת על המחיה פוטר את הבשר ואת הדגים". והטעם, דבשר ודגים אינם נכללים בתנובת השדה ופריה וטובה של הארץ, ואינם בבחינת מחיה וכלכלה היינו מאכל בסיסי שמחייה את האדם. אבל להפך, כשאומר "נפשות רבות וחסרונם" וכן "על כל מה שברא(ת) להחיות בהם נפש כל חי"- פשיטא שבכלל כל מה שברא הקב"ה לזון בהם בני האדם הם גם מיני מזונות, לחמים ושאר מאכלות. ובכלל מאתיים מנה. וכן מה שנפסק (שם, סעיף יז) שאין ברחמ"ז פוטרת מעין ג' מפני שברכתה המזון מתייחסת ל"לחם לכל בשר", "מזון" שעניינם לחם ולא שאר עניינים ואפילו ממיני דגן (למעט יין ותמרים שמזינים ושמשביעים כלחם ולכן נכללים בברכת

המזון). אבל כשאומר בנ"ר- בוודאי שכולל לחם, פת הבאה בכיסנין ופירות שנשתבחה בהם א"י.

ומה שמשמע בסימן רב סעיף א דמחמת ספק ברכה אחרונה "ירא שמיים לא ישתה אלא בתוך הסעודה או יאכל פרי מזי מינים וגם ישתה מים כדי שיצטרך לברך ברכה אחת מעין שלוש ובורא נפשות" כוונתו לכתחילה אך אם כבר אכל דהווי בדיעבד וברך ועשה שינוי ברכה דלא כפי הראוי או שלא זוכר לשון הברכה בלית ברירה יברך בנ"ר אף לדעת שו"ע וייפטר וטוב לו ברכה זו משלא יברך כלל.

מסקנה: כשאכל מאכלים שיש לו לברך עליהם מעין ג', וברך בנ"ר- נפטר.